

re'nin Mûsâ el-Kâzım'ın ölmediğine, bir gün mehdî olarak ortaya çıkacağına inandığını belirtmiş ve Memtûre'nin Vâkıfe'nin diğer bir ismi olduğunu ifade etmiştir (*el-Hârû'l-'în*, s. 164-165).

Kaynaklarda bazı farklı bilgiler yer almakla birlikte Memtûre'nin İmâmîyye Şiası'nın tarihî gelişimi içinde Mûsâ el-Kâzım'ın vefatından sonra ortaya çıktığı ve onun mehdîliğine inanıp Vâkıfe'nin müterâdifî olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak sözü edilen grup çok geçmeden unutulmuş, İsmâîliyye ve İsnâaşeriyye dışındaki İmâmî fırkalarla beraber tarihe karışmıştır (bk. VÂKİFE).

BİBLİYOGRAFYA :

Hayyât, *el-İntişâr*, s. 99; Sa'd b. Abdullah el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-fırak* (nşr. M. Cevâd el-Meşkûr), Tahran 1963, s. 92-93; Nevbahtî, *Fıraku's-Şi'a*, Beyrut 1404/1984, s. 79-83; Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmîyyîn* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1411/1990, I, 103; Bağdâdî, *el-Farâk* (Abdülhamîd), s. 63-64; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (nşr. Muhammed Fehmî Muhammed), Beyrut 1410/1990, I, 168-170; Neşvân el-Himyerî, *el-Hürû'l-'în* (nşr. Kemâl Mustafâ), Kahire 1367/1948, s. 164-165; M. Cevâd el-Meşkûr, *Mevsû'atü'l-fırakü'l-İslâmîyye*, Beyrut 1415/1995, s. 485-486.

İLYAS ÜZÜM

ME'MÜN

(المؤمن)

Ebü Ca'fer (Ebû'l-Abbâs)
Abdullah el-Me'mûn b. Hârûn er-Reşîd
b. Muhammed el-Mehdî
b. Abdillâh el-Mansûr el-Abbâsî
(ö. 218/833)

Abbâsî halifesi
(813-833).

15 Rebîülevvel 170'te (14 Eylül 786) Bağdat yakınlarındaki Yâsiriye'de babası Hârûnürreşîd'in halife olduğu gece doğdu. Annesi Merâcil muhtemelen Soğd asıllı bir câriyedir. Me'mûn sarayda eğitim görmeye başladı. Ali b. Hamza el-Kisâfî'den Arap dilini incelikleriyle öğrendi. Hüseyin b. Beşîr, Abbâd b. Avvâm, Yûsuf b. Atıyye gibi hocalardan hadis dersleri aldı, diğer bazı hocalardan da fıkıh okudu. Yetişmesinde önemli rolü olan diğer kişiler arasında Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî ve babası tarafından onu yetiştirmek üzere saraya alınan İran asıllı Fazl b. Sehl yer almaktadır. Mu'tezile âlimlerinden Sümâme b. Eşres de Me'mûn'un sarayında bulunmuş ve onun hocası kabul edilmiştir.

Hârûnürreşîd, diğer oğlu Muhammed el-Emîn'den sonra ikinci veliaht tayin et-

tiği Me'mûn'u Horasan'a ve bu bölgeden Hemedan'a kadar olan yerlere vali olarak gönderdi. 186 (802) yılında oğulları Emîn ve Me'mûn ile birlikte hacca giden Hârûnürreşîd, ileride aralarında çıkması muhtemel ihtilâfı önlemek için Kâbe'ye ahid-nâmeler astırdı (bunların metinleri için bk. Taberî, VIII, 278 vd.). 189'da (805) hasta olmasına rağmen Horasan'da meydana gelen karışıklıklara son vermek üzere oğulları Me'mûn ve Sâlih ile beraber yola çıktı. Rey'e ulaştıklarında kadılar, kumandanlar ve devlet büyüklerini toplayarak Me'mûn'un veliahtlığını yeniledi ve ordusundaki mal, hazine, silâh ve hayvanların Me'mûn'a ait olduğunu söyledi. 3 Cemâziyelâhir 193'te (24 Mart 809) Tûs'ta ölünce vasiyeti gereği birinci veliaht Emîn halife oldu. Me'mûn bu sırada Merv'de bulunuyordu. Hârûnürreşîd'in ölümüyle vasiyeti ve Kâbe'ye astırdığı ahidnâmelerin hiçbir hükmü kalmadı. Böylece devlet içinde Araplar'la mevâfî arasında büyük bir iktidar mücadelesi başlamış oldu. Daha babasının ölümünü duyar duymaz kardeşinin durumunu zayıflatmak için çalışmalarla başlayan Emîn, babasının Me'mûn'a devrettiği orduyu ve malları babasının veziri Fazl b. Rebî' vasıtasıyla geri getirtmeyi başardı. Me'mûn bu durumdan rahatsız oldu. Fazl b. Rebî', Me'mûn'un ileride halifelîğe geldiği takdirde hayatına son vereceğini düşünerek Emîn'i, Me'mûn'u veliahtlıktan azledip yerine kendi oğlu Mûsâ'yı veliaht tayin etmesi için kışkırtmaya başladı.

Emîn, Me'mûn'dan Mûsâ lehine veliahtlıktan feragat etmesini ve Bağdat'a dönmesini istedi. Me'mûn bu isteği reddedince onu veliahtlıktan azletti (195/810). Bu olaydan sonra Me'mûn, İranlı mutedil Şii kitleleri kazanmak amacıyla "imam" unvanını kullanmaya başladı. Emîn, Me'mûn'u âsi ilân ederek üzerine İbn Mâhân kumandasında 40.000 kişilik bir ordu sevketti. Ancak İbn Mâhân Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin kumandasındaki ordusu karşısında mağlûp oldu ve öldürüldü. Emîn'in bundan sonra sevkettiği ordular da başarılı olamadı. Me'mûn'u destekleyen Herseme b. A'yen, Tâhir b. Hüseyin ve Zühayr b. Müseyyeb'in Bağdat'ı kuşatmaları ve şehre girmeleri üzerine Emîn Me'mûn'la uzlaşmaya razı oldu. Bağdat'ı harabeye çeviren ve birçok kişinin ölümüne sebep olan bu iktidar mücadelesi 24 Muharrem 198 gecesini (24 Eylül 813) Emîn'in öldürülmesiyle sonuçlandı. Emîn'in ölümü üzerine Me'mûn hilâfet makamına geçti. Emîn'i destekle-

yen Arap asıllı Fazl b. Rebî' ile Me'mûn üzerinde etkili olan İran asıllı Fazl b. Sehl'in şahsında temsil edilen bu çatışma aslında Araplar'la İranlı unsurlar arasındaki iktidar kavgasından ibaretti.

Fazl b. Sehl Me'mûn'u Merv'de kalma ve Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen'in idaresini kardeşi Hasan b. Sehl'e verme konusunda ikna etti. Me'mûn'un hilâfet merkezi olarak Merv'i seçmesi, İran asıllı Fazl b. Sehl'i vezir tayin etmesi ve İranlı unsura önem vermesi Araplar'ı tedirgin etti. Bu sebeple İran nüfuzuna tepki olarak bazı isyanlar meydana geldi. Bu isyanların en önemlisi, Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadelede Emîn tarafını tutmuş olan Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin el-Cezîre'de çıkardığı isyandır. Ümeyyegoğulları'ndan olan ve Halep'in kuzeyindeki Keysûm'da yaşayan Nasr b. Şebes, Halep etrafındaki beldeleri ele geçirerek Sümeysât'a hâkim oldu. Pek çok kişiyi etrafında toplamayı başardı. İsyanın tehlikeli bir şekilde yayılması üzerine Hasan b. Sehl, Suriye ve Mağrib vilâyetlerine vali tayin ettiği Tâhir b. Hüseyin'i Nasr b. Şebes ile savaşmak için görevlendirdi. Rakka'ya gelen Tâhir b. Hüseyin, Nasr b. Şebes'e elçi gönderip onu itaate davet etti, ancak Nasr bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Tâhir b. Hüseyin harekete geçti ve iki ordu Keysûm taraflarında karşı karşıya geldi. Tâhir, Nasr karşısında tutunamayıp Rakka'ya dönmek zorunda kaldı.

Daha sonra Urfa ve Harran'ı muhasara eden Nasr'ın giderek güçlendiğini gören Tâlibîler'den bir grup onun yanına gelip halifeye biat etmesini, bu durumda gücünün daha da artacağını söylediler. Nasr b. Şebes bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Tâlibîler, Ümeyyegoğulları'ndan birine biatı teklif edince Nasr aslında gönlünün Abbasoğulları'yla olduğunu, İranlılar'ı Araplar'dan üstün tutmalarından dolayı onlarla mücadele ettiğini söyledi.

Me'mûn'un isteği üzerine Rakka'dan ayrılan Tâhir yerine oğlu Abdullah'ı vekil bıraktı ve Nasr ile savaşmasını emretti. Abdullah, babasının vali olarak Horasan'a tayin edilip Bağdat'tan ayrılmasına kadar orada kaldı. Tâhir, 29 Zilkade 205 (6 Mayıs 821) tarihinde Horasan'a vali olup yola çıkınca Abdullah Bağdat'a geldi. Me'mûn daha sonra Abdullah'ı Cezîre'ye yeniden vali tayin etti. Nasr b. Şebes ile sıkı bir mücadeleye giren Abdullah, Nasr'ı eman dilemek zorunda bıraktı. Onun eman isteğini kabul ederek kendisini Bağ-

dat'a gönderdi. Böylece isyan sona ermiş oldu (209/824). Öte yandan Me'mün'un hilâfete gelişinde büyük yardımlarını gördüğü için Horasan'a vali tayin ettiği Tâhir b. Hüseyin de 207 (822) yılında bağımsızlığını ilân edip Tâhirîler hânedanını kurdu.

Bu dönemde Ali evlâdı da iktidarı ele geçirmek için teşebbüse geçti. İbn Tabâtâbâ diye bilinen ve soyu Hz. Hasan'a ulaşan Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim 10 Cemâziyelâhir 199'da (26 Ocak 815) Kûfe'de halifeliğini ilân etti. Ebû's-Serâyâ eş-Şeybânî'nin kendisine katılmasıyla iyice kuvvetlenen ve Hasan b. Sehl'in Züheyr b. Müseyyeb ed-Dabbî kumandasında gönderdiği orduyu mağlûp eden İbn Tabâtâbâ zaferin ertesi günü öldü (1 Receb 199 / 15 Şubat 815). Ebû's-Serâyâ, henüz küçük bir çocuk olan Hz. Hüseyin soyundan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i onun yerine geçirdi. Me'mün'un ordularını art arda yenilgiye uğratan Ebû's-Serâyâ Kûfe'de para bastırarak bağımsızlığını ilân etti. Ayrıca Basra, Mekke, Yemen, Fars ve Ahvaz'a valiler gönderdi. Ebû's-Serâyâ, Hasan b. Sehl'in yardım istediği Herseme b. A'yen tarafından mağlûp edilerek öldürüldü (10 Rebîülevvel 200 / 18 Ekim 815).

Bir diğer isyan da Ali evlâdından Muhammed ed-Dîbâc lakabıyla bilinen Muhammed b. Ca'fer'in isyanıdır. Muhammed b. Ca'fer'e Rebîülevvel 200'de (Ekim 815) Mekke'de halife olarak biat edildi. Me'mün'un kuvvetleriyle zaman zaman çarpışan Muhammed b. Ca'fer daha sonra hilâfet iddiasından vazgeçti.

Me'mün'un, Fazl b. Sehl'in kardeşi Hasan'ı Irak valiliğine tayin edip Tâhir b. Hüseyin'i fethettiği yerlerden uzaklaştırarak buraları da ona verdiği sırada Irak halkı arasında Fazl'ın halifeyi avucunun içine aldığı, onu ailesinden ve kumandanlarından uzaklaştırıp saraya kapattığı, devleti kendisinin idare ettiği dedikodusu yaygındı. Bağdatlılar'ın yönetime tepki gösterip karışıklıklar çıkarması ülkeyi bir iç savaşın eşiğine getirdi. Fazl b. Sehl ülkedeki karışıklıkları Horasan'da bulunan Me'mün'dan gizlemektedir. Bütün bunların farkında olan Herseme b. A'yen, Me'mün'a durumu anlatmak üzere Merv'e gitti (200/816). Ancak Vezir Fazl b. Sehl, Herseme b. A'yen'den önce davranarak Me'mün'u onun aleyhine kışkırtmış olduğundan Me'mün Herseme'nin söylediklerinden hoşlanmadı ve hapsedilmesini emretti. Herseme birkaç gün sonra hapiste öldürüldü (Zilkade 200 /

Haziran 816). Herseme'nin gösterdiği bütün yararlılıklara rağmen öldürülmesi Bağdat'ta yeni ayaklanmalara sebep oldu. Bağdat'ta İran nüfuzuna karşı tepki planlı bir hal aldı. Sonuçta Bağdat halkı 201 (816-17) yılında Mansûr b. Mehdî'ye halife olarak biat etmek istedi. Ancak Mansûr bundan kaçınıncı halifeliğin Me'mün'da kalması şartıyla emîr ilân edildi.

Öte yandan Me'mün, Merv'de Şîlik'le kısmî bir uzlaşma politikası güden tarihî bir karar aldı. Ali evlâdından İmam Ali er-Rızâ'yı kendisinden sonra halife olmak üzere veliaht tayin ederek Abbâsîler'in resmî rengi olan siyah elbiseyi çıkarıp Ali evlâdına mahsus yeşil renkli elbise giydi (201/817). Böylece Me'mün, ilk defa hânedan dışından birini veliaht tayin etmek suretiyle Abbâsî devlet geleneğini bozmuş oldu. Haber Bağdat'a ulaştığında halkın bir kısmı emre uymakla beraber büyük bir tepki doğdu. Me'mün hilâfeti Abbasoğulları'ndan çıkarmakla suçlandı. Halk Ali er-Rızâ'ya biat etmeyeceğini ve yeşil elbise giymeyeceğini söyledi.

Me'mün'un Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi ve halktan onun için biat istemesi Abbasoğulları'nın da şiddetli tepkisine yol açtı. Me'mün 5 Muharrem 202 (24 Temmuz 817) tarihinde hal'edilerek İbrâhim b. Mehdî'ye biat edildi. Me'mün'un bu gelişmelerden haberi yoktu. Ali er-Rızâ, Emîn'in öldürüldüğü günden beri halkın isyan ve karışıklık içinde bulunduğunu, Fazl b. Sehl'in bazı haberleri kendisinden gizlediğini, onun yapmış olduğu bir kısım icraatların halk ve Abbasoğulları tarafından ayıplandığını, bu arada İbrâhim b. Mehdî'ye biat ettiklerini halife'ye bildirdi. Me'mün, bunların doğru olduğunu öğrendikten sonra Ali er-Rızâ ve Fazl b. Sehl ile birlikte 202 yılının ortalarında (817 sonları) Merv'den ayrılacak Bağdat'a gitmek için yola çıktı. Bu yolculuk esnasında iki önemli olay meydana geldi. Bunlardan biri Fazl b. Sehl'in 2 Şâban 202'de (13 Şubat 818) öldürülmesi, diğeri de Ali er-Rızâ'nın şüpheli bir şekilde ölümüdür (29 Safer 203 / 5 Eylül 818). 15 Safer 204'te (11 Ağustos 819) üzerindeki yeşil elbiselerle Bağdat'a giren Me'mün'un ilk icraatı yeşil rengi terkedip siyahı iade etmek oldu. Me'mün'un Bağdat'a gelmesiyle karışıklık ve huzursuzluklar sona erdi.

Mısır'da eskiden beri süregelen Mudar ve Yemen kabileleri arasındaki çekişme Mudarlılar'ın Emîn'i, Yemenliler'in Me'mün'u desteklemesi şeklinde kendini

göstererek savaşa dönüşmüştü. Endülüs Emevî Hükümdarı I. Hakem'in Endülüs'ten çıkardığı Kurtuba (Cordoba) halikından büyük bir topluluğun İskenderiye'ye gelişi Mısır'da yeni çalkantılara sebep oldu. Endülüs'ten gelen bu topluluk Mısır'daki karışıklıkları da fırsat bilerek bağımsız hareket etmeye başlamış, İskenderiye'yi eline geçirmeyi başarmıştı. Mısır Valisi Serî b. Hakem'in 205'te (820-21) ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ubeydullah bu karışıklıklardan istifade edip Me'mün'a karşı isyan etti. Me'mün tarafından görevlendirilen Abdullah b. Tâhir Mısır'da geçici olarak sükûneti sağladı ve Ubeydullah'ı Bağdat'a gönderdi (211/826-27). İskenderiye'yi terk etmek zorunda kalan Endülüslüler, reisleri Ebû Hafs Ömer b. İsâ (Şuayb) el-Endelüsî'nin idaresinde denize açılarak Girit'i fethettiler (212/827). Abdullah b. Tâhir'in Azerbaycan valiliğine tayiniyle Mısır'da tekrar isyanlar başladı. Me'mün, Mısır'a vali tayin ettiği kardeşi Mu'tasım-Billâh'ı bu ayaklanmaları bastırmakla görevlendirdi. 214 (829) yılında Mısır'a gelen Mu'tasım ayaklanmaları geçici olarak bastırdı. İki yıl sonra Abdûs el-Fihri adlı bir kişi Mu'tasım'ın tayin ettiği âmillerin bazılarını öldürdü. Bu sırada Bizans ile savaşmakta olan Me'mün daha sonra bizzat Mısır'a gitti ve Afşin'in (Haydar b. Kâvûs) yardımıyla Kiptiler'in isyanını bastırdı (Muharrem 217 / Şubat 832).

Me'mün döneminde meydana gelen önemli isyanlardan biri de Bâbek'in isyanıdır (201/816). Bu isyanın tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine Me'mün 204'te (819-20) Yahyâ b. Muâz'ı Azerbaycan valiliğine tayin ederek Bâbek'e karşı mücaadeleyle görevlendirdi. Me'mün, Bâbek'le yaptığı savaşlarda bir netice elde edemeyen Yahyâ b. Muâz'ın yerine İsâ b. Muhammed'i gönderdi. Ancak İsâ b. Muhammed ve ondan sonra bu göreve getirilen Züreyk b. Ali de başarı elde edemedi. Muhammed b. Humejd 214'te (829) öldürülünce Me'mün Abdullah b. Tâhir, Uceyf b. Anbese ve Ali b. Hişâm'ı görevlendirdiyse de onlar da başarılı olamadılar. Son derece tehlikeli hale gelen bu isyan ancak Mu'tasım-Billâh döneminde 223 (838) yılında Bâbek'in öldürülmesiyle son buldu.

Haccâc b. Yûsuf'un Irak valiliği sırasında Vâsıt ile Basra arasına yerleştirilen Hint asıllı Zutlar, Me'mün döneminde korsanlığa yönelerek halkın korkulu rüyası haline geldiler ve Basra'dan Bağdat'a giden

gemileri ele geçirmeye başladılar. Me'mûn 205 (820) yılında Zutlar'la mücadele etmek üzere İâ b. Yezîd'i, 206 (821) yılında da Dâvûd b. Mâsîcûr'u görevlendirdi. Me'mûn zamanında kontrol altına alınamayan bu isyan da Mu'tasım-Billâh döneminde bastırılabilirdi.

Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki savaşlar yirmi beş yıllık bir sükûnet devresinden sonra Me'mûn döneminde devam etti. Me'mûn'un hilâfetine sonlandırılan 215'te (830) bütün şiddetiyle başlayan bu mücadelenin amacı Bizans'ın sınırlarını zayıflatarak Sugûr ve gerisindeki bölgeyi muhtemel tecavüzlerden korumak ve onların Bâbek'i kıskırtmalarına engel olmaktır. Me'mûn, 24 Muharrem 215'te (23 Mart 830) Bizans'a karşı savaşmak amacıyla Anadolu'ya hareket etti. Birkaç gün Tikrit'te kalıp Ali evlâdına teveccüh gösterdikten sonra Musul, Nusaybin, Re'sûl'ayn, Harran, Urfa, Menbic, Dâbık, Antakya ve Massîsa (Misis) üzerinden Tarsus'a ulaştı; 15 Cemâziyelevvel 215'te (10 Temmuz 830) Bizans topraklarına girdi. Kapadokya bölgesinde harekâtta bulunarak Mâcîde ve daha sonra 24 Cemâziyelevvel'de (19 Temmuz) Kurre kalelerini fethetti. Zaferlerle ilgili fetih-nâme 10 Receb'de (2 Eylül) Bağdat'ta okundu. İslâm kaynaklarında ayrıca Me'mûn'un Eşnâs, Uceyf b. Anbes ve Ca'fer el-Hayyât adlı kumandanlarının Sûndûs ve Sinân kalelerini fethettiği kaydedilmektedir. 17 Receb 215'te (9 Eylül 830) Tarsus'a dönen Me'mûn birkaç gün dindendikten sonra kışı geçirmek üzere Dimaşk'a hareket etti. Me'mûn'un oğlu Abbas da Malatya bölgesinde akınlarda bulunarak valisi bulunduğu Sugûr'a döndü.

Ertesi yıl Bizans İmparatoru Theophilos, Toroslar'ı aşarak Massîsa ve Tarsus yakınlarına kadar geldi. İslâm ordularını bozguna uğratarak yaklaşık 1600 kişiyi öldürdü, 7000 kişiyi de esir aldı. Me'mûn bunun üzerine 19 Cemâziyelevvel 216'da (4 Temmuz 831) Anadolu'ya girdi. Külek Boğazı'nı geçip Ereğli (Herakleia) üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Daha sonra oğlu Abbas ve kardeşi Mu'tasım-Billâh müstakil kuvvetlerin başında değişik istikametlerde akınlarda bulundular. Me'mûn, bizzat sevk ve idare ettiği bir orduyla Aksaray-Niğde arasındaki topraklarda başarılı akınlara gerçekleştirdi. Oğlu Abbas da Antigu (Niğde ?), Hasîn ve Ahra kalelerini fethedip İmparator Theophilos'u bozguna uğrattı. Sonuçta impara-

tor, Me'mûn'a elçi göndererek 100.000 dinar ödemek ve 7000 esiri serbest bırakmak karşılığında elinden çıkan yerleri kendisine iade etmesini ve beş yıllık bir mütareke imzalanmasını teklif etti (216/831). Ancak Me'mûn bu teklifi reddedip gelecek yıl yapacağı seferler için Dimaşk'a döndü. Mısır'daki karışıklıklara son vermek üzere aynı yılın sonunda Kahire'ye giderek isyanı bastırmasının (217/832) ardından Dimaşk'a varıp sefer hazırlıklarını tamamladı ve Lü'lûe Kalesi üzerine yürüdü. Bu sırada buraya gelen İmparator Theophilos kumandasındaki Bizans kuvvetlerini de mağlûp eden Me'mûn eman vererek kaleyi teslim aldıktan sonra tekrar Dimaşk'a döndü. İmparatorun barış teklifini yine reddetti.

218 (833) yılında Me'mûn, kardeşi Mu'tasım-Billâh, oğlu Abbas ve kumandanlarından İshak b. İbrâhim'e emir vererek daha büyük bir harekât için hazırlık yapmalarını istedi. Bu hazırlık onun Bizans'a son darbeyi indirmekte kararlı olduğunu göstermekte, imparatorun bütün müslüman esirlerin iadesi şartıyla yaptığı barış teklifini reddetmesi de bunu göstermektedir. Fethettiği yerleri imar edip buralara müslüman ahaliyi yerleştirmeyi düşünen Me'mûn'un ölümü bu düşüncesini gerçekleştirmesine engel oldu. Me'mûn, 18 Receb 218'de (9 Ağustos 833) Bedendûn (Pozantı) suyu yakınlarındaki ordugâhta vefat etti. Yerine veliaht ilân ettiği kardeşi Ebû İshak Mu'tasım-Billâh geçti.

Me'mûn döneminde Abbâsî ve Bizans kuvvetleri arasında vuku bulan savaşlara rağmen karşılıklı elçilik heyetleri ve hediyeler gönderildiği ve ilmi alanda iş birliği yapıldığı bilinmektedir. Theophilos tahta çıkınca hocası Synkellos Ioannes Grammatikos'u (Yuhannâ en-Nahvî) Me'mûn'a elçi olarak göndermiş ve çeşitli hediyeler takdim etmişti. Ioannes Bağdat sarayını çok beğenmiş ve gördüklerini imparatora anlatmış, imparator da benzeri bir sarayın Bryas (bugünkü Küçükyalı) mevkiinde yapılmasını istemiştir. Me'mûn da imparatora bir elçi yollamıştır. Bu elçinin müslüman esirleri ziyaret ederek onların durumunu halifeye anlattığı, halifenin de esirlerin serbest bırakılmasını sağladığı rivayet edilmektedir.

İbnü'n-Nedîm, Me'mûn'un imparatora mektup yazıp eski Yunanca yazmalarından bir kısmını Bağdat'a göndermesini istediğini, önceleri buna yanaşmayan imparatorun daha sonra bu isteği kabul ettiğini kaydeder. Bunun üzerine halife Hac-

câc b. Yûsuf b. Matar, Yuhannâ b. Bitrîk ve Yuhannâ b. Mâseveyh gibi ilim adamlarını Bizans'a gönderip oradan getirilen felsefe, matematik, tıp ve müziğe dair eserlerin Arapça'ya çevrilmesini istemiştir. Me'mûn dünyaca ünlü matematikçi Leon'u ülkesine getirtmek için çalışmış, ancak imparator buna izin vermemiştir. Tarihçilerin âlim, filozof, zeki, ilme değer veren bir hükümdar olarak nitelendirdikleri Me'mûn'un saltanat devri yıpratıcı olaylara rağmen İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri olmuştur.

Me'mûn devri, İslâm tarihinde felsefe ve kelâm düşüncesinin gelişmesinde bir dönüm noktası teşkil eder. Me'mûn hilâfet makamına entelektüel bir anlam katmış, felsefe ve kelâm tartışmalarında bilginler topluluğuna başkanlık etmiş, aynı zamanda bu toplantılara kendisi de tartışmacı olarak katılmıştır. Me'mûn'un Bağdat'a geldikten sonra yaptığı ilk iş düzenleyeceği ilim meclisleri için bir danışman grubu seçmek olmuştur. Fakihler, kelâmcılar ve diğer sahalara mensup âlimlerden oluşan bir grubun seçilmesini ve ilmi tartışma yapmak üzere huzuruna getirilmesini emretmesi üzerine yüz kişi seçilerek bir ilim meclisi oluşturulmuştur. Me'mûn'un bu münazaraları düzenlemedeki asıl amacı çeşitli fırkalara bölünmüş müslümanların orta bir yolda birleşmesini sağlamaktır. Genelde sarayda tertip edilen bu toplantıların gündemini genel olarak kelâm ve mezheplerle ilgili problemler oluşturmaktaydı.

Özellikle Kâdîkudât İbn Ebû Duâd'ın etkisiyle Mu'tezile'yi resmî mezhep ilân eden Me'mûn, Rebîülevvel 212 (Haziran 827) tarihinde yayımladığı bir emirnamayla herkesi bu mezhebin temel görüşlerinden biri olan Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimsemeye zorladı. Nasların yorumunda akla ve hür düşünmeye öncelik veren Mu'tezile mezhebinin resmîleştirilmesi Me'mûn, Mu'tezile'nin fikrî desteğini sağlayarak zamanın ihtiyaçlarına göre yapacağı icraatlarda daha serbest hareket etmek istemiş olmalıdır. Öte yandan Me'mûn, 218 (833) yılında çıkardığı bir fermanla âlimlerin halîkû'l-Kur'ân konusunda sorguya çekilmesini istedi. Yapılan sorgulamalar sonucunda âlimlerin birçoğu Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyerek kurtuldu. Ancak Ahmed b. Hanbel, Hasan b. Hammâd, Secâde el-Bağdâdî, Kavâfirî ve Muhammed b. Nûh bu görüşe katılmadıkları için zincire vuruldular. Secâde ve Kavâfirî bir-

kaç gün içerisinde ısrarlarından vazgeçince serbest bırakıldılar. Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nûh zincirlere bağlı olarak halifenin bulunduğu Tarsus'a doğru yola çıkarıldılar. Bu grup Rakka'ya ulaştığında Me'mûn'un ölüm haberi geldi ve bunlar vali Anbese b. İshak tarafından Bağdat'a geri gönderildi (bk. HALKU'L-KUR'ÂN; MİHNE).

Me'mûn döneminin tercüme faaliyetlerinde de seçkin bir yeri vardır. Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında başlayan, Yunanca eserlerin Süryânice tercümelerinden Arapça'ya çevrilmesi işi Me'mûn döneminde oldukça hızlanmış ve doğrudan doğruya Yunanca'dan da Arapça'ya çeviriler yapılmıştır. Mehdi ve Hârûnürreşid zamanında dil ve edebiyatla sınırlı olan faaliyetler Me'mûn devrinde müsbet ilimler ve felsefe sahasına yansımış, bu da İslâm kültür tarihinde önemli sonuçlar doğurmuştur.

830 yılında Me'mûn'un Bağdat'ta kurduğu veya geliştirdiği Beytülhikme (Dârülhikme) bir tercüme ve araştırma enstitüsü, aynı zamanda bir rasathâne ve kütüphane fonksiyonu icra ediyordu. Bu dönemde felsefe, hendese, müzik ve tıp alanlarında yazılmış eserleri getirmeleri için İstanbul'a heyetler gönderilmiş, getirilen bu eserler Arapça'ya çevrilmiştir. Huneyn b. İshak, Ya'kûb b. İshak el-Kindî, Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf gibi müellifler tercüme ve telif ettikleri eserlerle devrin bilimine, felsefe hayatına önemli katkıda bulunmuşlardır. Haccâc b. Yûsuf b. Matâr, Öklid'in eserini *Uşûlü'l-hendese* adıyla Arapça'ya çevirmiş ve bu çeviri "el-Me'mûnî" adıyla meşhur olmuştur. İbn Hişâm, Vâkıdî, İbn Sa'd, İbnü'l-Kelbî ve Medâinî gibi tarihçiler Me'mûn devrinde yaşamış ve onun himayesine mazhar olmuştur. Klasik felsefe ve tabiat ilimleriyle yakından ilgilenen halife hem âlimleri desteklemiş hem de kurumlar oluşturmuştur. İlim ve tercüme faaliyetlerine altın çağını yaşatan Beytülhikme'nin bu alanda seçkin bir yeri vardır.

Me'mûn, seferler sırasında ele geçirdiği veya Kıbrıs ve Sicilya gibi komşu ülkelerden satın aldığı çok sayıda kıymetli eseri Beytülhikme'ye kazandırmıştır. Bu dönemde Grekçe'den Arapça'ya çevrilen eserlerin sayısı kırktan fazla olup bu iş için 300.000 dinar ödenmiştir. Bizans'tan getirilen eserler arasında Platon (Ef-lâton), Aristo, Hipokrat, Galenos (Câlinûs), Öklid (Euclides) ve Batlamyus gibi filozof

ve tabiat bilimcilerine ait olanları da vardır. Pergeli matematikçi Apollonios'un İslâm dünyasında *Kitâbü'l-Mağrûât* (Kônika) adıyla bilinen eserinin birinci bölümü de Bağdat'a getirilen kitaplardandı. Me'mûn döneminde Mûsâ b. Şâkir ve oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan klasik ilim mirasını İslâm toplumuna kazandırma hususunda özel gayret sarfetmiş, *Kitâbü'l-Hiyel* adlı eserle tanınan Benî Mûsâ kardeşler Me'mûn'un isteği üzerine dünyanın enlem ve boylamlarını tesbit etmişlerdir.

Me'mûn döneminde Türkler askerî açıdan devletin önemli bir gücü haline gelmeye başlamıştır. Horasan'da bulunduğu sırada Bağdat'ta cereyan eden olaylar sebebiyle Arap ve İranlılar'a karşı güveni sarsılan Me'mûn, Horasan'da yakından tanıma fırsatı bulduğu, ülke içinde denge unsuru olabileceğine inandığı Türkler'e özellikle halifeliğinin son yıllarında askerî birlikler arasında yer vermiştir. Bu sırada halife ordusu içinde Türkler'in sayısı 8-10.000 civarında idi ve kumanda heyeti Türkler'den oluşmaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA :

Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Ömerî), Riyad 1985, s. 468-475; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aḥbâr* (Ta-vîl), I, 100; II, 156; a.mlf., *el-Ma'ârif* (Ukkâse), bk. İndeks; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), bk. İndeks; İbn Ebû Tâhir, *Kitâbü Bağdâd* (nşr. İzzet el-Attâr – Zâhid el-Kevserî), Kahire 1368/1949; Dî-neverî, *el-Aḥbârü't-tâvâl*, Mısır 1330, s. 370-378; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 445-453; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VIII, 278 vd.; ayrıca bk. İndeks; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, Beyrut 1406/1986, IV, 423, 449, 464, 465, 467; İbn Abdürabbih, *el-İkdû'l-ferid*, II, 379, 384-385; V, 92-101, 102, 119; VI, 143-144, 146, 147, 148; Ceşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 230, 231, 290, 292; Yezid b. Muhammed el-Ezdi, *Târîhu'l-Mevsil* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 334, 341, 408-409; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Bağdad 1938, s. 299, 302; a.mlf., *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 362, 363, 364, 405; IV, 19-26; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuḍât* (Quest), s. 158, 163, 174-176; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyîn* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1949, s. 525, 533, 538, 539, 541, 562, 566, 571; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 154, 182, 339, 411; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 183-192; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ* (nşr. Kâsim es-Sâmerâî), Leiden 1973, s. 96-103; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, bk. İndeks; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, Mısır 1962, s. 195-198; Safedî, *el-Vâfi*, XVII, 654-664; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 239 vd.; İsmâil Galib, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye*, İstanbul 1312, II, 193 vd.; W. M. Patton, *Ahmed Ibn Hanbal and the Mihna*, Leiden 1897, bk. İndeks; G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, bk. İndeks; a.mlf., *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1966, bk. İndeks; Ahmed Ferîd Rifâî, *Aşrû'l-Me'mûn*, Kahire 1346/1928, I, 210

vd.; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, s. 71, 73, 97, 102, 109; De L. O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London 1951, bk. İndeks; R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1956, bk. İndeks; D. Sourdel, *Le vizirat 'Abbâside de 749 a 936*, Damas 1959-60, bk. İndeks; a.mlf., "La politique religieuse du calife abbaside al-Ma'mun", *REI*, XXX (1962), s. 27-48; Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, bk. İndeks; a.mlf., "Me'mûn", *İA*, VII, 693-700; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 82-91; M. A. Shaban, *The 'Abbâsid Revolution*, Cambridge 1970, s. 166; a.mlf., *Islamic History*, Cambridge 1976, II, 36, 39, 41, 43, 46, 50, 52-61, 64, 66, 68, 78, 120, 127, 206; Hakkı Durusun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, bk. İndeks; a.mlf., "Emîn", *DİA*, XI, 112-113; M. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 214, 221; H. Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate*, London 1981, s. 136, 138; M. Mustafa Haddâre, *el-Me'mûnû'l-Halîfî'l-âlim*, Kahire 1985; Ali Muhammed Râdî, *Aşrû'l-İslâmî'z-zehebi el-Me'mûnî'l-'Abbâsî*, Mısır, ts.; Ahmed Emin Mustafa, *el-Me'mûn edîben*, Kahire 1410/1990; Nahide Bozkurt, *Halife Me'mun Dönemi ve İslâm Kültür Tarihindeki Yeri* (doktora tezi, 1991), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Sâmî Âbidin, *el-İtticâhâtü'l-edebiyiyye fî kaşri'l-Me'mûn*, Beyrut 1413/1992; Hasan el-Emin, *er-Rizâ ve'l-Me'mûn ve vilâyetü'l-'ahd ve şa-fâhât mine'l-târîhi'l-'Abbâsî*, Beyrut 1995; Semîr Şemâ, *Aḥdâşü 'aşri'l-Me'mûn kemâ ter-viḥe'n-nûkûd*, Yermuk-İrbid 1415/1995; M. Cooperson, *Classical Arabic Biography: The Heirs of the Prophets in the Age of al-Ma'mun*, Cambridge 2000, s. 24-69; Yarettin Yücesoy, *The Seventh of the Abbāsids and the Millennium, A Study of the Fourth Civil War and the Reign of al-Ma'mun: 193-218 AH./808-833 CE* (doktora tezi, 2002), The University of Chicago; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 10, 90, 93, 96-100, 139, 147, 182, 192, 194-201, 203, 221, 234-235, 260, 263; Gülgün Uyar, *Siyasi ve İçtimai Hayatta Ali-Fatma Evlâdı: 260/873'e Kadar* (doktora tezi, 2003), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 233-252; Talat Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadislerle Olan Münasebetleri", *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7, Kayseri 1990, s. 113-131; Hasan İbrâhîm Hasan, "el-Me'mûn ve 'Alî er-Rizâ", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb: Câmî'atü'l-Kâhire*, I/1, Kahire 1993, s. 84-94; G. Hoffman, "Al-Amin, al-Ma'mun und der Pöbel von Baghdad in den Jahren 812/13", *ZDMG*, CXLIII/1 (1993), s. 27-44; M. Rekaya, "al-Ma'mûn", *EP* (İng.), VI, 331-339.

NAHİDE BOZKURT

ME'MÜN, Yahyâ b. İsmâil

(یحیی بن إسماعیل المأمون)

(ö. 467/1075)

Tuleytula'da hüküm süren
Zünnûnî hükümdarı
(1043-1075)

(bk. ZÜNNÜNİLER).